

Продължавам да вярвам, че живея в една професионална общност

проф. Снежана Начева, 30. XI. 2016 г.

ул. “Пиротска” 7, Съюз на юристите в България

Проф. Начева, вие сте възпитали поколения юристи...

Две са, и то от 39 випуска. Поколенията, в чието обучение съм участвала, са две, ако приемем, че професионално се обновяват на 15-20 години. Дори се смях, когато реших твърдо да се пенсионирам: къде на шега, къде наистина, казвах на дъщеря ми колко е приятно, когато завърши изпитът и студентът каже: “Проф. Начева, имате много поздравии от майка ми, или от баща ми – били сте им асистент.” И аз: “О да, много се радвам, поздравете ги специално!” – но не бива да дочакам мига, когато студент ще каже: “Проф. Начева, много поздравии от баба ми или от дядо ми, били сте им асистент!” Две поколения ми стигат. Вече съм стипендиантка на НОИ.

Така че, да – от 71-ва година някъде до 2010-та преминах през всички възможни преподавателски стъпала: след аспирантурата си бях хоноруван асистент, след това започнах като старши асистент (защото бях кандидат на науките), после редовен главен асистент, след 10 години доцент, след повече от 15 години – професор. Цялата ми професионална кариера, преди това и следването ми, е свързана с Юридическия факултет на Софийския университет “Св. Климент Охридски”. С изключение на годината, когато съм била стажант-съдия. Това е далечната, както казват сега, 67-ма, която съвсем не е далечна за мен. Защото в различните възрасти като че ли времето по различен начин тече. Дори си имам и мое двустипение за това:

Как все по-бързоноги са годините

и все по-бавна крачката ми в тях.

В периода 1992–2012 г. ВТУ “Св. Кирил и Методий” стана моят втори университет, в чийто Юридически факултет десет випуска свързват обучението си и с моето име.

Останах с впечатление, че юридическата професия доста се предава между поколенията в семействата. Вашият случай такъв ли е?

Да, но моят не е такъв. Знаете ли, аз се увличах по литературата. Бях най-добрият литератор в класа и всички очакваха, че ще се развия в тази насока. Кандидатствах, разбира се, българска филология. И след като подадох документите, се върнах в училище – аз съм възпитаничка на 14-та гимназия “Проф. д-р Асен Златаров” в София – всички имахме този навик, да се връщаме и да се обаждаме на учителите си,

които малко или повече имаха своя принос да ни ориентират или насърчат в някоя професионална област. Като отидох, учителят ми по български език и литература Иванов пита: “Какво, записа ли?” – “Записах българска филология и право.” – “Това пък право защо ти е?” – “Нека да седи за гарнитура...”, защото няхах намерение да ставам юрист, наистина. Бях уверена, че ще вляза българска филология, но се оказа, че балът за българска филология не ми стига, а ми стига за право. Аз бях дълбоко огорчена. Отидох на среща със заместник-ректора по време на приемния му час и той ми каза нещо, което аз по-късно, в качеството си на заместник-декан по учебната работа на Юридическия факултет, обяснявах на млади хора, които като мен в онези години, са се ориентирали към специалност, за която не им е достигнал балът – този път правото. Отговорът на заместник-ректора беше: “Да, заповядайте, но догодина. Сега ще отидете там, където сте класирани. Ако имате отличен успех, есента догодина ще говорим за прехвърляне.”

И аз отидох в правото с намерение да постигна отличен успех, за да попадна в предпочитаната от мен българска филология. Но ми стана толкова интересно, че още първата сесия се оказах отличника на випуска. И така продължи до края. Имаше едни специални стипендии за отличен успех. Някъде се именуваха “Димитровска”, при нас беше “Владимир Поптомовска” – това е един юрист, политик, както разбрах, деец от Югозападна България, свързан и с антифашисткото движение, почетен по този начин, както си беше тогава редът. Фактически от втория семестър на първи курс аз бях носителят на тази специална стипендия, което за мен беше и допълнителен стимул като оценка на другите, че ставам и за тука (*смях*), а не само за българска филология! И така се оказа. Въпреки че в семейството нямаме юрист. Самата аз – какво да ви кажа – учих с много любов правото, защото е много интригуващо. И все по-интригуващо ставаше с годините. Плюс това се оказа, че хората, занимаващи се с право, не са скучно едноизмерни. Че между тях има много хора с извисена душевност и са се вписвали с убедително присъствие и в българския театър, и в българската литература, и в българското кино. Тоест, юридическото образование не е било пречка, а обратното. И действително, юридическата професия среща хората – особено в залата, тези, които са практикуващи юристи – с различни съдби и ако притежават и необходимата чувствителност, и талант, разбираш защо от тях стават и добри белетристи, и романисти, и дори поети.

Тя, случайността ме отведе в правото, но, както казва философията, необходимостта се проявява чрез случайности (*смях*). Може би и в моя случай е така.

И аз съм благодарна признателно. Повече не помислих за друга професия. Въпреки че – тука трябва да отбележа – тогава правото не беше предпочитано. Нещо повече, това беше един деликатен период, в който постоянно се твърдеше, с желанието да се обоснове нова теоретична перспектива за развитието на обществото: държавата и правото отмират. Говоря за периода на 60-те–70-те години, по точно 62-ра–67-ма година. Това е моят випуск. Фактически той е с най-малък прием в Софийския университет – само 45 човека. И следващите след нас бяха малки курсове, за да се стигне до тоя бум, да делим студентите на два потока по 250 човека, за да ги обхванем и да четем лекции в аудитории, които ги побират. След време обаче, след доста време. В моя випуск имаше тревожност: добре, ще завършим, а после накъде? След като отмира държавата и правото, нашите знания и умения ще бъдат ли необходими?

Това е много интересно! Наистина, аз съм чела за тази теория.

Да, да, да. Цялата нагласа беше такава. И ще ви кажа, че тази тревожност, ако щете, можете да я намерите и във факта, че се самоорганизирахме – тогава комсомолът беше двигателят – по комсомолска линия направихме една програма и канехме бивши възпитаници на Юридическия факултет, които не работят в правната сфера в стриктния смисъл на думата: не са в юрисдикционната област, не са съдии и не са прокурори, не са в правозащитната област въобще, а са в някакви други области. Защото при нас пък продължаваше да господства принципът, че юристът е като дялан камък – където и да го поставиш, става. И ние искахме да видим къде ние, дяланите камъни на Юридически факултет от края на 60-те години на XX век, къде ще можем да попаднем хем на мястото си, хем да не разчитаме на държавата и правото, които отмират. И това бяха, аз си спомням, много интересни срещи, особено с дипломатите, включително с проф. Нисим Меворах, който се беше пенсионирал наскоро... или когото бяха пенсионирали.

Бащата на Валери Петров?

Да. Той беше декан на Юридическия факултет до 62-ра година. Аз когато постъпих, фактически беше годината на пенсионирането му. Така че като преподавател не съм го срещала. Но в качеството му на лектор пред нас, обезсърчените студенти в Юридическия факултет, го срещнах. Той е бил и дипломат в Париж, а преди това – един от хората, на които се е разчитало във връзка с преговорите за мир след Втората световна война за постигане на по-благоприятни за България клаузи в мирния договор от 1947 г. Беше много тактичен, за разлика от други, които ни показваха върховите си лични постижения в сферата на

дипломацията. Той предпочете да разкаже един житейски случай, много поучителен за този, който умее да слуша, и разказан великолепно, дори с доза самоирония. След войната Георги Димитров вика него и Владимир Топенчаров и им казва: “Господа, знам, че имате връзки на Запад. Ние си действаме по политически линии, но ще ви бъда много признателен, ако задвижите и вие вашите лични контакти. За това българската държава няма кой знае каква финансова възможност, но ако се съгласите, ще получите билети до Триест. Оттам нататък ще видите как ще се оправите, за да стигнете до Париж и да видим какво може да се направи в разговори с дипломатическия свят и влиятелните личности за по-добра ситуация на следвоенна България.” Беше много любопитно. Георги Димитров звънна и внесли едно мукавено куфарче – тогава бяха такива, от пресована мукава. Отворил го с думите: “Ние нямаме валута, това е нашата валута.” А в куфарчето наредени кутии с цигари. “Ето ги, осребрете ги някъде по пътя. Билети ще имате, но трябва да се приведете и в позряден вид.” И разказва историята: как попадат в Триест, как Топенчаров му казал: “Хайде, ти като потомък на търговски род, вземи сега се справи с това куфарче”. Отишъл на един площад, където се продавало или разменяло в натура всичко възможно в следвоенно време. Едно малко момче-италианче го забелязало: “Господине, вие какво предлагате?” И проф. Меворах казва: “Аз носех някаква мостра, извадих я срамежливо от джоба си, показах му какво имам. То щукна някъде, след малко се върна и каза, че брат му се занимава с това и проявява интерес: “Елате утре със стоката си, ще я купим цялата.” И, казва професорът, отивам на другия ден с куфарчето. Влязохме в един вход, те ми наброиха много, много банкноти, големи едни такива... Аз щастлив се връщам в хотела и какво се оказа – една трета от парите са фалшиви, не са в обращение въобще! И така аз, потомъкът на търговския род, свърших своята мисия!” Беше много духовит и забавен. И никога не изтъкна какво са направили в Париж. За същинската мисия, за някакви специални заслуги – нито дума. Това говореше и за морала на този човек, и за умението му да общува с млади хора. Накрая само каза: “Не знам какво сме направили, но след това ни извикаха, за да ни благодарят.” Горедолу това беше разказът му, но беше толкова свеж! И толкова оптимистичен. Защото той, ако се замислиш, ти казва, че юристите от “преди” могат да свършат добра работа и “след”, ако работят за българската кауза. Независимо от обстоятелствата.

Както е бил и Петко Стайнов в един момент?

Академик Петко Стайнов беше другата приказка. Аз го заварих като аспирантка – наблюдавах го многократно от балкона в Народното събрание. Посещавах заседанията на Народното събрание, водена от научен интерес: аспирантурата ми беше в катедра “Държавноправни науки”, която сега е “Конституционноправни науки”. Все чаках нещо да се случи в залата, но... обикновено не се случваше нищо. Едно от малкото събития, които се случваха, беше именно Петко Стайнов. Защото народният представител, който поддържаше института на питането, беше той. Никой друг не питаше! Тоест, парламентарният контрол в тази му форма почти нямаше практика. Разбира се, народните събрания тогава бяха сесийно заседаващи органи. Народните представители бяха хора, които работеха някъде и само бяха свиквани на сесии (най-малко две в годината от 1947 до 1971 г., а след това – по-често). С командировъчни идваха за два-три дена в София, приемаха съответните закони и си отиваха. Месечното трудово възнаграждение беше въведено през 1990 г. Сами разбирате, че проектите за закони бяха подготвени до степен, че да получат единодушие в залата. Аз, за цялото време, когато съм наблюдавала заседания от балкона, само веднъж съм видяла една ръка “въздържал се”. Тя беше на Емилиян Станев във връзка със закон за подпомагане на творците от страна на държавата.

Но защо?!

И аз се чудех защо точно човек-творец... Уви, има дълбока логика. Но от позицията на тогавашното време, когато това се отчиташе като безкористна грижа и внимание, не можеше да бъде разбрано. Едва по-сетне си дадох сметка, че този човек е имал гражданска смелост. А казват, че се познавал лично с Тодор Живков, ходели заедно на лов... Може би и това му е давало кураж, че като уважаван от първия човек на държавата, е могъл да си позволи да каже и някои истини. Защото, нали знаете какво казва народът: “Който плаща, той поръчва музиката.” Тоест, начинът на подпомагане на творци може да докаже, че творящите в стил социалистически реализъм и възхваляващите постиженията са получавали особено внимание и насърчение. Докато онези хора, чието творчество е било за самото творчество, което им е идвало отвътре, несъобразено с канона, трудно са могли да разчитат на нещо. Аз така разбирам тази позиция “въздържал се”. Чак 89-та година, когато започна “Русе диша”, такива прояви зачестиха. Тогавя вече имаше други позиции и друг начин на реагиране и в самото Народно събрание, включително и откази за утвърждаване на укази на Държавния съвет, издавани по реда и при условията на чл. 94 от Конституцията от 1971 г.

И пак се връщам на Петко Стайнов. Петко Стайнов постоянно питаше министрите. Самото питане е институт на парламентарната демокрация като контролен механизъм на въздействие на парламента върху правителството. Интерогация и интерпелация, това са две форми: едната е само въпрос-отговор, а другата е и с последващи разисквания и решение. Но тогава никой не поставяше въпроси. Значи, този инструментариум съществуваше юридически, но на практика не се реализираше. А вижте сега какво става в петък от 11 до 14 часа! И тук дори, отклонявайки се, ще ви кажа, че аз съм малко тревожна, че грамотността на българския избирател не е достигнала до степен да оцени значимостта на това, че петък, денят на парламентарния контрол, протича не само при отворени врати – в смисъл, можеш да вземеш пропуск и да гледаш от балкона – но е отворен и чрез радио и телевизия, те го предават директно. Затова за мен не е особено тревожно, че залата е почти празна, че често там са само тези, които поставят питането. Защото залата в петъчния ден е цяла България, всички ние, избирателите! Това е смисълът на питането: моят народен представител по своя инициатива или по предложение на избирателите поставя въпрос, който е толкова обществено значим, че аз искам да чуя отговора от първоизточника – от министъра или министър-председателя. “Имате ли намерение...? Слух ли е това или не? Какво възнамерявате по този въпрос? Такъв и такъв случай има, в течение ли сте?” Разбирате ли, тук идеята е друга. Когато тече парламентарният контрол, най-важното е, че ние всички чуваме и въпросите, и отговорите – ако имаме слух за това. А не да казваме: празна е залата, тия какво правят!? Правят го и за теб, човече, и за всички нас. Така че тук се разминаваме с преобладаващото обществено мнение. По начина, по който протича, парламентарният контрол е отворена врата, през която избирателят в повечето случаи наднича и коментира това, което вижда, но не “влиза”, за да чуе и разбере същността на случващото се.

Но Петко Стайнов, той си отиде от тоя свят без да получи отговор на поредния си въпрос. Защото уредбата на процедурата беше малко по-различна от сегашната. Той си постави тогава питането и остана процедурно да получи отговора на следващата сесия. Постави го в устна форма. Не смее да твърдя – не съм проследила казуса – дали е бил депозиран и писмено питане в Народното събрание. На поставеното питане министърът трябваше да отговори на следващата сесия. Впечатляваше начинът, по който той питаше. Като бивш преподавател в Юридическия факултет, той първо поласка министъра-юрист с няколко думи: “За мен е чест и удоволствие да поставя

въпрос към бивш мой възпитаник в качеството му на министър...”. В случая питането бе адресирано към министъра на транспорта през 1972 г. Помня въпроса, чийто отговор той така и не получи, защото почина през лятото. На следващата сесия имаше минута мълчание в негова памет. Въпросът беше примерно такъв: “Ако XIX век беше век на парата, то XX век е век на колелата. Какво бихте ми отговорили, г-н министър за това, че по редица спирки на автобуси, дори в големите градове, няма навеси, където да се подслонят хората в очакване на поредния автобус, включително и майки с малки деца по пътищата на България – защото България не е само големите градове – и в студ и в пек трябва да чакат. Няма ли да има някаква видима грижа за тези места?” Вижте подхода: първо го предразположи и след това последва “атака” под формата на въпрос. Беше изключително артистичен. Ако човек не знае, че е учен в сферата на административното право, никога не би го разpoznал. Напротив, имаше вид на изтънчен интелектуалец, на меценат, човек на изкуството. Ходеше с една огромна папионка, като пеперуда, винаги кърпичката се подаваше от джоба на сакото му. Много артистичен. Между другото, той наистина е бил и индустриалец, и меценат. На петолевката ни сега има един художник от сецесиона, рисувал в стила на Муха...

Иван Милев.

Иван Милев, който е негово откритие. Фактически той го е стимулирал. Има един портрет в стила на Муха (неговите портрети на Сара Бернар) на съпругата на Петко Стайнов, писателката Анна Каменова, дъщеря на Михаил Маджаров. Този портрет е рисуван от Иван Милев. Видях един негов пейзаж у г-жа Светла Ракитин, поетеса, дъщеря на поета Никола Ракитин и съпругата на моя научен ръководител проф. Борис Спасов. Тя ме беше поканила на един Осми март на кекс и кафе в дома им. Тази картина в хола отведе разговора към неговия покровител Петко Стайнов. А самата Светла Ракитин, изключително интересен човек, говореше за срещи в техния дом, на които заедно с Валери Петров и други именити пишещи хора са си правели литературни четения.

И ще ви кажа, че през 86-та година във връзка с един проект трябваше да излязат резултатите от едно сравнително изследване върху *fonction publique*, държавната служба, в шест капстрани и пет соцстрани, тогава така се делиха. Съпоставка на правната уредба и статистическа информация за статуса на държавния служител. За съжаление ние бяхме по-скромни в това отношение, защото Кодексът на труда уреждаше всичко, нямаше това разграничение за жалост. При тях имаше отделно статут на администрацията и това беше много полезно – да се видят

плюсовете и минусите на различните европейски модели. Та във връзка с този проект, в който аз бях включена във втората му половина, трябваше да се съберем екипа, за да редактираме окончателно работата. Тя излезе в Париж под патронажа на заместник-ректора на Сорбоната, Филип... а, избяга ми презимето, защото ние си говорехме на малки имена. На тази среща аз отидох за първи път, след като година и половина бях изпращала материали. Беше по времето на Единния център на науките за държавата и правото, когато Правният институт на БАН и Юридическият факултет на Софийския университет бяха под обща шапка. Така че участието ми в този проект беше координирано чрез БАН. Носех материалите там на една служителка. Тя получаваше кореспонденцията, тя придвижваше превода и изпращането. Когато отидох, реакцията беше малко странна. Първият, който ме посрещна, беше доайенът на групата, проф. Денкович от Белградския университет, когото аз не познавах. Но понеже балканците сме малко по-друг сорт хора, той като ме видя, втурна се, прегърна ме и досега помня упрека му с много симпатия: “Абе каде сте вие бугарите, то ѝе за вас щета!” Аз не можах да разбера защо е този укор и в какво е щетата. А се оказа, че тези хора вече два-три пъти са се срещали като екип и сега е последната среща, за да се оформи окончателно материалът под патронажа на академик Лопатка, председател на Полската академия на науките, когото познавах от научни конференции в България. И тогава научих от доайена проф. Денкович, че в отговор на поканите за срещи на екипа, за които не знаех, са пращани телеграми, че съм много ангажирана и не мога да присъствам. Спестявани са командировъчни, разбирате ли! Аз се почувствах много неудобно, защото всички тези учени от Великобритания, Германия, Белгия, Франция, Италия, разбира се и от Чехия, Полша, Съветския съюз тогава, са усетили едва ли не пренебрежително отношение, което не се дължеше на мен. Много деликатно положение и го разбрах по-сетне, защото имаше един полуден екскурзия до Варшава за участниците и Филип пожела да седне до мен, за да си говорим в автобуса. “Може ли, госпожо?” – “О да, чест е за мен!” И така почнахме разговора. Той не ми спести истината, макар и по френски деликатно: “Благодаря ви много, че така бързо се приобщихте към групата. Защото ние всички се познавахме и единствено вие сте новият човек.” Аз казах: “Merci monsieur, mais c’est grâce au groupe.” – “Mais non, non madame, c’est grâce à vous!”¹ което беше много приятно от негова страна, но аз почувствах, че те са съзрели нещо нередно в тази история. Но като ме видяха, и

---

¹ Фр.: “Благодаря, господине, но това е благодарение на групата.” – “Не, госпожо, благодарение на вас!”

особено отношението на проф. Денкович, като че ли ги насърчи... Та той, този човек през цялото време ме питаше за хора, които за съжаление вече не бяха живи. Повтарям, годината е 1986-та. Става дума за някого, когото е познавал, с когото е общувал. И аз през цялото време трябваше да повтарям: “Je regret, mais il est mort, il est mort aussi.”²

Става дума за юристи, колеги?

Да, преподаватели от Юридическия факултет. Той тогава ми разказа, че е имал много хубави контакти с проф. Петко Стайнов, че знае къщата му в Копривщица – за съжаление тази къща изгоря през 2001 г. Оказа се, че в нея са гостували и хора на духа като Николай Лилиев, Боян Пенев, Дечко Узунов и дори са оставили свои следи в специална “Златна книга” на домакините. Проф. Денкович също е бил там с жена си. Тоест, учените са общували и като хора, и семейно. С много уважение говореше. Имах щастието да се докосна до тези интересни хора, включително до акад. Петко Стайнов. Те искряха от остроумие, излъчваха интелект и дори срещите по коридора на четвъртия етаж в Северното крило на университета предизвикваха много интересни реакции, оживени диалози със запомнящи се реплики.

Аз затова казвам, че академизма трябва да си го внесем ние, той няма откъде да дойде. Той се прави вътре в тази къща, наречена Alma Mater. И професионалното отношение в гилдията, юридическата – също. Затова много ме боли, когато има – къде основателен, къде недотам – упрек към съдебната власт, който не винаги е издържан. Някакси се изпитва едва ли не стоицизмът на съдебната власт от страна на изпълнителната. И винаги съм се бояла съсловието да не се поддаде, да не отиде да отговаря със същия език... Е, има хора, които поддават. И се ласкаят от това, че са в контакт с хората на властта. Но ще ви кажа, че тези хора, за които говорим сега поименно – преди всичко авторитетни учени – те имат присъствие, дали пряко или косвено, и в българската политика. Нещо повече, те са белязани или са белязали в редица случаи българската политика. Проф. Стайнов е безспорно един от тях. От 1923 до 1972 г. той е народен представител – 49 години без прекъсване. Той е и първият европейски учен, поставил въпроса за индустриализацията и замърсяването на водите. Но при него има един друг, много съществен момент. Ако сте обърнали внимание на състава на VI Велико Народно събрание, което приема конституцията от 1947 г. – той е много интересен; за съжаление завършва в намален състав и завършва драматично.

---

² Фр.: “Съжалявам, но той е починал, той също е починал.”

Но там има двама много интересни юристи: от една страна Петко Стайнов, който е независим, но клони към... център-ляво бихме казали сега, защото влиза и остава в Отечествения фронт, който първоначално е нещо много широко, и николапетковистите са там. От другата страна са 99 опозиционери плюс един независим. Това е пък проф. Петко Стоянов, човек, когото аз не познавам лично, но също е преподавател от Юридическия факултет. Значи, от двете страни е имало по един независим представител на юридическите академични среди – достатъчно уважавани за професионализма си хора.

С удоволствие ще кажа няколко думи и за проф. Александър Кожухаров. За него цивилистиката беше всичко на този свят. Той постоянно казваше, че човек от раждането си до гроба, че и след това, е обект на цивилистиката. Тя урежда всичко в личния статус и взаимоотношенията му с другите. Дори качването ти в трамвая с билетче е сключване на договор за превоз. Но той беше магьосник в уменията си да обяснява най-сложните облигационно-правни ситуации с много елементарен, прости чък персонаж. И всичко ставаше разбираемо като казус. Невероятен!

Така се случи, че преди да има ТНТМ³ и тези конференции, които бяха нещо добро като средство за откриване на хора с податки за научно мислене в студентските среди, имаше тъй нареченото Научно отделение на студентските кръжоци – така се наричаше – към Софийския университет с поделения по факултети. И в Юридическия факултет така се случи, че аз като председател в един период на кръжока по Теория на държавата и правото, трябваше да бъда студентската част на ръководството на Научното отделение на студентските кръжоци. А преподавателското тяло винаги излъчваше човек, който да го оглави. И понеже проф. Александър Кожухаров беше много уважаван човек, но не беше партиен член, нямаше възможности за други постове, които предполагаха членство, беше му дошъл редът да ръководи научното отделение. Не го беше приел с особен възторг, защото ме извика и каза: “Разбрах, че трябва да работим с вас заедно в научното отделение. Ще ви моля, вие си движете нещата, ако нещо се стигне до подпис или някакво особено решение, да ми се обадите. Иначе, в процеса на работата, разбира се, ще се виждаме...” Но в процеса на работата се видя, че е много контактен и интересен човек и никога не ми е отказвал помощ. Имаше научни конференции, награди, купуваха се плочи, албуми с репродукции от руската книжарница на ъгъла на “Раковска” и “Руски”.

---

³ ТНТМ – Движение за техническо и научно творчество на младежта, едно от главните направления в дейността на Димитровския комунистически младежки съюз (ДКМС).

Той беше и много духовит човек. Имаше период, когато в Юридическия факултет имаше вечерно обучение. То просъществува сравнително кратко. Идваха много ученолюбиви хора, с искрен интерес към правото. Всички бяха работещи, повечето от тях като чиновнически апарат в системата на съдилища и прокуратури, но с интерес към правото: секретарки, деловодители. Много от тях станаха после адвокати. Въобще, за разлика от задочниците, тук имаше постоянен траен интерес към правото, бих казала, осъзнат. Занятията бяха от седем до десет вечерта. Един път по коридорите се засякохме с проф. Кожухаров и той пита: “И ти ли си с нощниците?” (смях)

Вечерниците?

Той ги наричаше “нощници”. Та тези контакти с него, въпреки че цивилистиката не беше моята област, ме насърчиха и един ден си позволих тази дързост да го попитам: “Как го правите това – толкова сложни облигационно-правни отношения да ги обяснявате по един толкова разбираем начин?” представете си, дори ни съветваше да четем Чарлз Дикенс, за да осмислим граждански, финансови отношения, които се преплитат, банковото право и т.н. – да се чете класика, защото там много добре са описани тези ситуации. Но тогава този ми въпрос го озадачи. Той направи малка пауза и каза: “Снежана, какво да ти кажа: аз не съм се замислял наистина защо и как го правя...” – след това се оживи и каза: “Знаеш ли, сигурно защото го разбирам. А иначе така щях да го завъртя!” И оттогава си мисля, че този, който върти много интелектуално фразата, повече внушава на аудиторията “Вижте ме колко съм извисен интелектуално!”, а по-малко мисли за същността на учебния процес и неговото предназначение.

Същото нещо бих казала и за Михаил Андреев, който преподаваше Римско право като неоспорим авторитет и История на българската държава и право. Изключителен интелект, ерудит. Заварих го вече като възрастен преподавател, високо уважаван. Той създаваше някаква дистанция, която внушаваше... как да кажа... уважително отношение. Не смразяваше с интелекта си, а се мъчеше да повдигне аудиторията по ласкателен за самата нея начин. Това тънко умение – аз съм човекът, който по силата на обстоятелствата в случая знае повече от вас в определена област и вие сте дошли за това: да ви науча, ако ми позволите да го направя. Но нямаше нито горделивост, нито някакъво пренебрежително отношение. Имаше една дозирана емоция в лекциите му. Знаем, че съм се просълзявала на лекции за ЗЗН и ЗЗД. Това са Законът за защита на нацията и Законът за защита на държавата.

Антиеврейският и антикомунистическият.

Точно така. Антиеврейското законодателство и черните забрадки. Тук имаше някакво отклонение, което ме е просълзило, освен чистата фактология и анализ. Но беше много умерено и много точно. Съжалявам, че този човек си отиде много рано – първо от факултета, а след това и житейски.

Проф. Живко Сталев е от следващото поколение. Той беше доайенът в годините след 1990 г. Мъдрец, говореше винаги тихо. Никога не повиши тон, дори когато шумеше аудиторията. И в един момент тя, разбира се, трябваше да понижи тоналността на разговорите и се заслушваше. Никога аз не помня да е апелирал за внимание. Стъпваше на подиума и почваше тихо, леко и спокойно да говори. Без особени акценти. Ако следиш мисълта му, много логична и водеща навътре, навътре, навътре в нещата. Различен подход. Много интересно, че той самият демонстрира такова умение и в научноизследователската си дейност. При двама от тях съм се улавяла, слушайки ги, че се поражда и у мен този процес: мисъл ражда мисъл. Той каже А и аз вече: аха, мисля за Б. Преподаваше Граждански процес. В процеса на собственото си развитие извървя един много интересен път: от “силата на присъденото нещо” – за него дори беше “съдено–присъдено–прЕсъдено” с касационността – до (към края на живота си той написа това) “Нормативната сила на фактическото”, което за мен е много провокативно и представлява един път, който малко учени в живота си са се одързостявали не просто да изминат, но да признаят, че са го изминали. Защото на мен ми се струваше, с респект към науката, че най-големите възможности да попаднат на нещичко незабелязано или недостатъчно изследвано са в първите години на научните изследвания и докторантурите, както се правеха навремето. После се ограничаваш с аргументите и тезите, с които вече научно си се ангажирал.

Така наречените кандидатски дисертации.

Да. С много респект и с много уважение към науката и едновременно с това ти си носител на желанието за нещо ново и различно. След това в научноизследователския процес се получава една обвързаност с това, което вече си навързал като тези и аргументация и много по-трудно ще отстъпиш от себе си. За мен Живко Сталев беше в това отношение много интересен. Той беше и председател на Конституционния съд, беше всепризнатият доайен. И ще ви кажа, че когато в качеството си на председател на Съюза на юристите в България през 1990-95-та г. трябваше да довърша един започнат вече (не е мое дело началото!) процес на създаване на българо-немско юридическо дружество, когато трябваше да се

ориентирам към човек, който да оглави това дружество, без никакво колебание поканих проф. Живко Сталев. Той е и немски възпитаник, с много добър немски и знаех, че и като манталитет, и като име, той ще се впише в представата на немците за адекватен съдружник от другата страна в това общение. Много се радвам на контактите, които се създадоха. Минаха през “Макс Планк” много наши специалисти, Юридическият факултет пое контактите, както си му приляга. Но за мен беше чест, че един Живко Сталев се съгласи да представлява българските юристи в това дружество.

Сега за Конституционното право: разбира се, аз съм възпитаник на тази катедра, свързана съм с нея от 68-ма година. Като изключите стажантската ми година, през цялото време съм била ангажирана там. Имах щастието да попадна в интересно време. Учих по едната конституция, бях асистент по втора, доцент и професор по третата, в която имам и лично участие в шестчленния екип на експертите, представили проект за конституция в Седмото велико народно събрание. Там бяхме четирима човека от катедрата “Конституционно право” на Юридическия факултет. А нашите асистенти – тук времето беше казало своята дума – бяха пък “велики” народни представители. Така че от нас зависеше какво ще влезе в VII-то Велико народно събрание, а какво ще излезе, зависеше от тях. Говоря за Стоян Ганев, за Снежана Ботушарова от нашата катедра и за Янаки Стоилов от катедра ТДП, вече със солидна политическа кариера. Той беше направил един екип, именуван “Клуб 311” – това е номерът на кабинета му в Софийския университет. Млади хора, които готвеха свой проект, който също влезе в VII ВНС.

В това динамично време за мен история се оказва само Търновската конституция! (*смях*) Другите, в едно или друго качество, съм проследила и като правна уредба, и като практика по реализацията, макар не винаги да е била достатъчно удовлетворителна. Знаем, че като асистент много измислях казуси, за да бъде по-интересно. Водех студентите на балкона в Народното събрание да проследят пленарни заседания. После много са ми се обаждали: “Проф. Начева, за пръв път стъпихме тук, когато вие ни водихте!” Да – на балкона, а после да бъдат долу в залата, си е тяхна заслуга. Аз нямам отношение там, но много им се радвам. Много се радвам за всички, които са направили някаква политическа кариера. Дано юридическите познания да са им били от полза, защото са все млади хора, които са направили впечатление с интереса си към правото още тогава, като студенти. Аз и досега, като стане дума за Даниел Вълчев, си спомням един студентски конкурс на ТНТМ и разработка на тема

“Политическите възгледи на Робеспьер”. Защо? Защото той изнесе този интересен реферат и ние го наградахме. Аз бях в журито. Тогава го забелязах като студент с интерес към проблеми, които са на ръба между правото и политиката. Сега е професор и ръководител на катедра в Юридическия факултет. И не само той. В парламента винаги има възпитаници на Юридическия факултет на Софийския университет от различни политически цветове, които имат интересни страници в CV-то си като юристи-политици. Много приятно ми е да ги виждам във високата политика в различни роли. С тихата надежда, че могат да я облагородят по някакъв начин... Не винаги се получава. Аз съм имала много интересен разговор с Жоро Петканов, с който бяхме много добри приятели, лека му пръст. Съжалявам, не дочака и 70-та си година... Той веднъж в един такъв разговор – явно съм повишила тон – казва: “Добре бе, Снеже, защо ми се караш?! Разбери, друго е!” Или Оги Герджиков, на чието приятелство се радвам и днес. Там, на четвъртия етаж на Северното крило в СУ, една стена ни дели. И когато сме израсли в този професионален храм и се знаем от аспирантурата, уважителното отношение, струва ми се, е друго. В политиката попадат от различни места различни хора и понякога си служат и с удари под кръста. Когато си израсъл в една професионална среда и срещаш другия в друго качество, има някакъв вътрешен респект. Не можеш така безцеремонно, без да подбиращ средствата! А може би и култът към правото, и вярата в благотворното му въздействие върху обществото...

Сега, разбира се, трябва да кажа няколко думи и за проф. Борис Спасов, непременно. Блестящ оратор. Лекциите му бяха свещенодействие, катедрата – амвон. Той беше основател и дългогодишен председател на Съюза на юристите в България. Тук ще видите портретите на досегашните председатели: аз бях третият председател след доц. Иван Велинов, след мен Петканов, сега е г-н Владислав Славов. Много се радвам, че са отворени вратите, че СЮБ продължава да съществува и действа. Но специално проф. Борис Спасов има голяма заслуга и в законодателната дейност, защото дълго време беше и народен представител, и човек, който се занимаваше отвътре със законодателния процес. Имаше респект към словоупотребата, към точността на изказа. При юристите, струва ми се, самото обучение култивира респект към думата. Към понятието, по-точно. Докато в литературата колкото по-талантлив е авторът, толкова по-различна образност създава, в правото е диаметрално противоположното. Нещо се означава с този термин – значи точно това и нищо друго. Нито по-малко, нито повече. Проф. Спасов беше сторонник на тази точност на юридическия изказ. Имаше отношение към нормотворчеството. Със специално

отношение към юридическото съсловие, включително и чрез създаването на СЮБ през 1966 г., който е приемник на едни стари традиции. Ето, вижте тази сграда, тя е строена 1928 г. като Дом на правника. Адвокати и съдии са сложили началото на това общество. Тук в големия салон са държали “сказки” – както се е казвало тогава – много именити юристи. Няколко пъти – по-точно три, през 1905, 1907 и 1926 г. – са организирани събори на правниците в името на единението на всички юристи, опосредено от такива форми на сближаване и опознаване. Много се радвам, че има такава общност и че юристите имат желание тя да продължава да съществува. В момента има 19 колективни членове на СЮБ, освен индивидуалните членове. Тоест, търсим общите интереси като професионално съсловие. И списанието, което издаваме, “Общество и право”, все още е живо, все така отворено и към юристите, и към обществото.

Навремето се казваха много неща около тъй наречената “малка правда”, защото за голямата не можеше да се говори. Но тук, в това списание, се казваха неща, които не можеха да се кажат другаде. Това прави чест на хората, които са го списвали тогава.

И в онова време, ако говорим за нормотворчество, има някои закони, какъвто е Законът за задълженията и договорите, който е изпиан юридически до степен, че никой не си позволява да го ревизира. И възниква въпросът: как в такива времена на тоталитарен режим се е позволявало и се е получавало това. Тук моят отговор е, че явно тогавашните хора, които са носели знанието и уменията, което сега се нарича експертиза, са съумявали да внушат уважително отношение към себе си. И явно че политиците, ако са достатъчно мъдри, освен че ще държат за политика, ще държат и за адекватни юридически актове, които вършат работа. И са се доверявали на експертите. Освен чисто политическите актове, където има и плакатност, където се отчита партийната политическа воля в най-голяма степен, имало е и такива експерти, които са превеждали на юридически език тази политическа воля. Поръчкови, бих казала. Но, имало е и други юристи, които са отстоявали същинското право. Проф. Кожухаров например, няма да забравя, когато ми каза, че остава още в Юридическия факултет и е раздвоен дали да се пенсионира или още мъничко да остане. И ми каза: “Извика ни Радев”, а това беше човекът, който деспотично държеше цялата правна система в периода 1971–1989 г., беше заместник-председател на Държавния съвет, но беше трудноразгадаем човек – хем отстояваше политическа воля, хем понякога и щадеше да не се стигне до санкции за някого, който си позволява да бъде непозволено свободен; хем сам налагаше “мяра на свобода”. В никакъв случай не може елементарно да бъде

типизиран. Та тогава Александър Кожухаров ми каза: “Славчо ни извика и каза: моля ви се, сега в новото ми качество сте ми нужни. Бъдете до мен. Ще има промяна на законодателството, ще се вършат някои неща, които си искат специалисти.” А това бяха и проф. Сталев, и проф. Кожухаров, и проф. Иван Ненов, които бяха безпартийни хора, но специалисти в своята област. Радев не е могъл да разчита на тях да преведат на юридически език политическата воля, освен като експертно издържани юридически решения. Това е отношение към експертизата на юристи, които са професионалисти в дадена област. Формално сигурно не е била давана изява и те не са искали да се афишира, освен в юридическите среди. Но присъствието на експерти-юристи всички отчитат. И качеството на някои закони говори за това. Пак повтарям, има някои подчертано политически. Особено в сферата на конституционното право те са на ръба.

Сега да се върнем към проф. Борис Спасов. Малко се знае, че по времето на процеса срещу Сергей Антонов беше създаден национален комитет в негова защита и председател беше тъкмо председателят на Съюза на юристите в България. Съвместно с италиански юристи работеха. А това, че той е оглавил този национален комитет, говори за авторитет и надежди за контакти, които са били възлагани, защото ние сме били и сме член на Международната асоциация на юристите-демократи (МАЮД) с първи председател Рене Гасен. Това е един френски юрист, носител на Нобелова награда за мир за заслугите му към редакцията на Всеобщата декларация за правата на човека от 1948 г. И вторият момент – това застъпничество за човешки права и тези контакти се осъществяват във връзка с медиците в Либия. Не сме шумели по този въпрос, но Съюзът на юристите в България се възползва от колегиалната помощ на Съюза на средиземноморските юристи и на юристите от Северна Африка. Тук бяха на гости двама колеги, председатели на тези две организации, които от името на МАЮД бяха на собствени разноски в Либия като наблюдатели: г-жа Амрани от Алжир и г-н Бакар от Тунис. И специално за Бакар знам, че посрещането от страна на либийските власти е било много респектиращо. Защото той е представител на една авторитетна зонална организация на юристите. Така че тази чувствителност на гилдията към обществените проблеми продължава да я има, макар и по друг начин.

Радвам се, следя кариерите на всички колеги, радвам се на колеги, които помня и знам. Радвам се и на такива, които ми напомнят за себе си сега: “Проф. Начева, ама и аз съм бил ваш студент или студентка!” Хубаво е това...

И най-важното: вижте, аз имам вярата, че живея в една професионална общност. И боледувам, когато някой от изпълнителната власт казва, че подава ръка, а

фактически с пръст сочи “виновника” в лицето на съдебната власт, което е много драстично и което не бива да се случва. Така че следя с интерес и дано се осмисли спецификата на правозащитната дейност. Защото всички се кълнат, че четат Монтезкьо и го познават, но очевидно не го четат по начина, по който той е искал да бъде прочетен. Защото в увода си той е казал: никога недейте взема отделен цитат, не го изваждайте от контекста. А вижте и наименованието на труда му: “За духа на законите”!

А що се отнася до имена на юристи със заслуги в различни сфери: това е голямата ми мечта, но тя е нереализуема за един човешки живот, още повече не е по силите на един човек. През 2006 г. бях инициаторка на една книга, “Еврейски имена в българската юридическа наука” – биобиблиографии на акад. проф. д-р Йосиф Фаденхехт, проф. д-р Нисим Меворах, проф. д-р Витали Таджер, ст.н.с. д-р Илко Ескенази и Соломон Розанис. Намерих съмишленици. Винаги съм намирала съмишленици, това трябва да кажа – и в лицето на г-н Лучников, когато беше министър, в отстояването на тази сграда като сграда на юристите, и на други, независимо от политическия цвят. Всички сме се разбрали, че политическият цвят остава отвън, пред вратата. Който влиза тук, влиза като юрист. От 28-ма година е било така; надявам се, че ще бъде така и в бъдеще. Та, тогава намерих съидейници за тази книга. В увода казвам, амбицията ми е да създадем поредица: имена на юристи в българското кино, в българската литература, в българската наука, в изобразителното изкуство... Защото има такива. В момента се занимавам с това в Културния дом при СЮБ и съм много щастлива, защото има юристи, които пишат, имаме издание от 1993 г. досега, “Темида”, един литературен сборник, на който готвим шести том. Имаме изложби, правим годишно един есенен салон, един пролетен салон на рисуващи юристи. Правим рецитали на пишещи юристи...

Много съм щастлива и доволна от случайността, която ме доведе тук – това, за което попитахте в началото. Дъщеря ми пък обратното: тя завърши българска филология, но завърши и право.

Кръвта вода не става.

Съпругът ми е юрист, хванахме се за ръка от първи курс, така че в това отношение Юридическият факултет е съдбовен за мен. Целият ми съзнателен живот, както гласи клишето, наистина е минал там – от 1962 до 2010 г.

Имаше ли много бракове между колеги?

Не, нямаше. Нямаше толкова много. Имаше една двойка, Кирюшата Цонев, за съжаление той почина, бившият посланик в Сирия. Голям дипломат-арабист беше. Той и съпругата му, те бяха семейство, ние станахме семейство в първи курс, края. Във втори курс се роди дъщеря ми. Така че всички събития в живота ми са станали на терена на Юридически факултет. Много съм признателна за срещата с тези хора. С всички! И с тези, за които не стана дума. Защото те са цяла плеяда. Но пак, искам да завърша с това, с което започнах: че те искряха от остроумие и създаваха около себе си тази атмосфера на уважително отношение към правото и към юристите като негови стожери. Да не говоря за проф. Борис Яновски, който, докато беше жив, винаги при въвеждане в юридическата общност на първи курс той изнасяше своята лекция за ролята на правото. И внушението беше: дефинитивно решеното в Сорбоната, че университет е само онази академична структура, в която има юридически факултет (*смях*). Оттам започват и там свършват нещата. Той беше много вдъхновен.

А Борис Христов е тук (*на стената има портрет на оперния бас Борис Христов*), защото никой не си спомня, но той също е бил юрист. Когато Борис III го чул как пее, той вече е бил младши съдия, царят казал: “Юристи много, но такъв глас рядко се среща!” Оттам вече съпругата му царица Йоана има заслуги за развитие на нещата, за връзката с Италия. Но интересното е, че Борис Христов подарява на нашия оркестър – защото имаме и такъв, който свири само класика всеки последен петък в месеца – този портрет с автограф. Това е третата ми дейност в културния дом. Диригент сега е бившият диригент на русенската опера. Имаме и награда “Златна лира” от 2000 г. на Съюза на музикалните дейци. Пет концерта имахме и в Бургас под патронажа на кмета. Но тук интересното е, че като бях председател на Съюза, правих благотворителни концерти за събиране на пари за лекарства на пенсионирани юристи. Защото времената бяха жестоки наистина. И се сетих за Борис Христов. Той вече беше преживял инсулт. Сегашният директор на операта г-н Карталов тогава пътуваше до Рим, за да смени Александрина Милчева, която беше директор на певческата школа на Борис Христов. И беше така любезен да ни опосреди контакта. Аз изпратих чрез него едно писмо до Борис Христов с молба да даде съгласието си да бъде патрон на моите благотворителни концерти. И той не само ми отговори много възторжено, тука е писмото-отговор. След това го поканих да изпрати няколко думи към участниците и той написа едно възторжено писмо по факса тогава. Вървеше-вървеше лентата... Съжалявам, че никой не я прибра тази лента, за да бъде документ сега. И към поканата за концерта публикувахме това писмо. Този портрет с автограф от Борис Христов за

оркестрантите – след малко ще го видите – беше тук от началото на 60-те години. Тук никога не е имало идеологически портрети, в тази сграда – Левски е бил от време оно и Борис Христов е тук постоянно от 1963 г. След това се реши във връзка с 40-годишнината на Съюза на юристите в България да бъдат поставени в коридора снимки на всички председатели досега като начало на традиция, ако идните поколения я продължат.

Вие казахте, че се чувствате част от една професионална общност. Но тази общност се състои от различни гилдии: съдии, адвокати, прокурори... Има ли през годините разлики в престиж, в доходи, които да мотивират човек да се стреми към една или друга от тях?

Вижте, в различно време беше различно. Първо, много внимателно Министерството на вътрешните работи по онова време следеше Юридическия факултет и се насочваше към мъже предимно, като ги канеше за следователи. Следствената служба беше към МВР. Заплатите бяха големи, имаше и пагони. По изключение приемаха и момичета. Имам случай, аз бях вече доцент, когато моя колежка от Стара Загора, за съжаление вече покойница, дойде и каза: “Снежана, пенсионирах се като следовател и искам да адвокатствам, обаче не съм си положила стажа за юридическа правоспособност!” Защото МВР не искаше това. Разбира се, там се търсеше произход наред с професионализъм и такива данни, които МВР беше преценило за необходими. Но те бяха много прилично платени.

Що се отнася до съд, прокуратура, всички знаят, че основата, стожерът на правозащитната функция е съдът. И силата му е в това *juris-dictio*, “казвам какво гласи правото”. И затова правото, особено когато се разпростира и върху административната сфера и стига до съдебен контрол, дразни изпълнителната власт. То трябва да бъде стожер. И самата изпълнителна власт трябва да внимава. Защото всичките ѝ актове трябва да бъдат законосъобразни. Политика да, но в рамките на закона. Това е. Вие, политиците, идвате и си отивате периодично, докато съдебният състав е относително постоянен. Административното право и административното правосъдие идват много по-късно. Класическото право си е наказателното и гражданското, както и правораздаването по тези права. И фактически неумението или нежеланието на изпълнителната власт винаги да действа в рамките на закона, и дори злоупотребата с власт, ражда административната юрисдикция. Тя вече не е познатото класическо правораздаване. Там казусът не е “това и това се случи между мене и вас”. Там съпоставката е на акт с акт. Това, дето сте го издали, дали е законно или не. Много по-

късно пък идва и конституционното правосъдие. Аз винаги казвах на студентите: на Ханс Келзен никога нямаше да му дойде на ума да измисли Конституционния съд – този орган над органите, който не е част от разделението на властите, но който трябва да уважава когото? – парламента: да не издава противоконституционни закони. Защото го прави! Неспазването на изискването за върховенство на конституцията ражда конституционната юриспруденция. Това са тези, които казват: а, стоп-стоп-стоп! Избрани от народа, добре, обаче – законите ви трябва да бъдат конституционни! И тук е вътрешното разделение между участниците, специализирани в осъществяване на правозащитна функция в широк смисъл, но реализирана с различен интензитет: Конституционен съд, съдилища, прокуратура, следствие. Всички знаят, че силата на присъденото нещо слага точка на казуса между спорещите страни. Но, обърнете внимание: съдът никога не встъпва сам в правораздаването. Той чака да бъде сезиран. И затова за мен той никога не е бил, не е и не може да бъде “власт” в същинския смисъл на думата. Той седи и чака. Ако се обърнете към него, ще ви даде правосъдие в рамките на закона. Ако се спогодите с мен, хубаво, спогодили сме се, няма да ходим на съд изобщо. Разбирате ли, той не е власт. И дори когато изпълнителната власт прегазва лука, трябва някой да каже: “Моля съдът да се произнесе дали е законосъобразно това нещо, което се върши.” Тук има вътрешна логика. И затова управленците са уважавани, и затова често се мъчат да “хванат” тази власт по някакъв начин.

Според вас успяват ли?

Някои поддават, някои поддават. Трудно им е, но трябва да устоят.

Вие сте били в Университета, в друга среда, но можете ли все пак да направите сравнение между съдебната власт (или “не-власт”) преди и сега по отношение на политическия контрол?

Така. Сега ще вляза в ролята на друг човек. Четирийсет години живях с човек от залата, съпругът ми. Той беше съдия: първа, втора инстанция, после беше инспектор в Министерството на правосъдието. Осем години беше главен секретар на Министерството на правосъдието, вече след 90-та година. И така се случи, че работи с осем министри. Искам да кажа, той е човек отвътре. И много милееше за системата. Сега ще кажа нещо, което е богохулно. Той почина 2003 г. не доживя това демонизиране на съдебната власт – щеше да бъде за него страшна травма. Той се кълнеше, че не познава съдия, който е готов да вземе – дословно казваше: “една кошница с два килограма ябълки” от страна по делото, камо ли нещо повече. Казваше,

че на десет години веднъж се “издънвал” някой и повече не е имал място в съдебната система. А проф. Спасов веднъж, влизайки в кабинета – не беше от хората, които постоянно се усмихват – се усмихна и каза: “Снежана, знаеш ли, днес чух много хубави работи за Начко”, това е съпругът ми. – “Така ли, от кого?” – “Ето това е най-важното, от адвокати! Запомни от мен: името на съдията го прави адвокатът. Защото той влиза при различни съдии. И знае кой си готви делото, кой се произнася в срок, кой мотивира, кой слуша внимателно и оценява по съвест и убеждение фактите.” Така че много е важно какво говорят адвокатите за съдиите. Сега вие си направете извода какви са били отношенията в гилдията. И как взаимно са правили доброто си име. Начев пък казваше вкъщи за адвокатите: “Аз ги познавам като се явят: кой се готви и е силен на устна пледоария, кой е много силен на писмена защита, кой си проучва делото и кой гледа през пръсти.”

Тогава имаше акцент върху тъй нареченото служебно начало. И той казваше, като го виждам, че не се е погрижил за този, който му е поверил делата си, се задейства служебното начало. Съдията казва: “Възлагам на страната да ми представи такива-такива-такива доказателства още!” Защото – по съвест и убеждение ще трябва да реши делото! А случаят се доказва с фактологията. Съдията не знае какво се е случило. Казват: състезателен е процесът, съдията само слуша-гледа, кой докъдето го допусне, и съди. Преди служебното начало беше много силно, дори за сметка на състезателното. Съдията трябваше да внимава и да натиска и да взиска още. И сега има съотношение между служебно и състезателно начало в процеса, но понякога адвокатите с поведението си фактически казват: “Върху тези доказателства искаме да се произнесете, повече няма да представяме нищо!” Тоест, притискат съдията въз основа на тези данни да направи извода. Разбирате ли? Много са важни адвокатите. Защото сега казват, че има начин да се спечели делото... Ако го спечели клиентът, той остава с впечатление, че този именно финикийски знак, който е отишал там, е свършил работа. А може би никога този финикийски знак не е стигал до съдията и той изобщо не знае за такъв разговор. И адвокатите – аз се чудя защо по този начин – те имат друга система за тарифа на услугите си и могат да определят възнаграждението си и то с ограничение за минимума. Е, разбира се, има една мяра... Но ако си знаеш, че твоята цена е по-висока и си качествен адвокат – защо по този начин? Ако действително е вярно това... Мен ми се ще да не е, или да е изключение, за честта на адвокатите. Защото те бяха най-аристократичното съсловие. Те приемаха всички, които по политически причини са “изчистени” от университета, примерно. Голямата

чистка след 9-ти септември. Така че в това отношение – поклон на адвокатурата. Те бяха най-етичната колегиална общност. За прокурор например никакви изисквания имаше, за да го назначат, гледат и други неща. При съдиите беше по-различно, но сигурно и там за определено ниво е имало никакви изисквания. Но за всички, придобили юридическа правоспособност, имаше “първоначално разпределение” – в съд или в прокуратура.

Значи за следователи и за прокурори е била политическата цедка?

Не съвсем. Защото в един момент, когато се слагаше акцент върху това, че адвокатите са единствената независима гилдия и много хора от адвокатурата след 89-та година оглавиха съдебните институции, аз тогава се запитах: добре, така ли е? Така е, но не съвсем. Защото в Министерството на правосъдието си имаше отдел, който отговаряше за адвокатите. И защото – вторият ми аргумент – имаше и Бюро за работа с чужденци. И там съм си поставяла за цел да видя кой е бил критерият. Оказа се, че не е била партийната принадлежност само. Първото изискване е да са хора, добри познавачи на западни езици. Да владеят езици, да имат школовка със западноевропейско законодателство, на някоя от европейските държави. И се оказа, че има откази на хора с партиен билет и обратното – безпартийни, които са влизали там. Ще ми се да вярвам, че това е продължение на онази негласна линия, за която говорим – уважението към експертизата и специалиста. Там беше един Маричков например, бащата на “щуреца” Маричков, един изключителен, брилянтен специалист... французите имат един израз, *bien élevé*, високообразован в езика, във френския. Той направи един превод на Конституцията от 1971 г., който е много добър. За него например не може да се каже, че е принадлежал към червената политическа разцветка или е давал никакви заявки за политически предпочитания към този цвят. Но просто респектиреше с експертизата, която носеше човекът, и беше много уважаван адвокат. Независимо от кадровата политика, която не е могла да не отчете и това.

И още нещо за уважителното отношение между хората, упражняващи различни правозащитни функции или по-точно – за взаимното проникване в спецификата на дейността на другия и оценката за нея. Ще го илюстрирам с пример. Сега училището за адвокати носи името на Кръстю Цончев – един забележителен юрист-адвокат, чийто юбилей, с искрено професионално признание, чествахме в началото на 90-те години. Не помня кой какво е казал в зала 15 на Съдебната палата по този повод в присъствието на юбиляря, не помня и собствените си думи. Но част от неговото слово е в съзнанието ми и днес – то отразява това взаимопроникване и взаимно уважение

между участниците в съдебния процес и беше адресирано към младите съдии. Перифразирано звучеше така: Когато пишете мотивите на своето решение, мислете не за този, комуто присъждате спорното право, а за онзи, чиято претенция отхвърляте. За първия е важен диспозитивът – той печели делото. Може дори да не прочете мотивите. За другия първата реакция ще бъде огорчението – от диспозитива, разбира се. Но след време, когато емоцията отшуми, той ще се върне към решението, за да разбере защо тогава съдията отсъди така. И ще прочете внимателно мотивите. Ако тогава си каже: “Ето защо съдията е решил така делото и е бил прав”, вашето решение е било не само законосъобразно, но и убедително, справедливо.

В адвокатското съсловие имаше не един, двама или трима – доста хора! – включително дошли и по пътя на политически чистки. Но в момента, разберете ме правилно: не бих казала, че причината е само в множествеността на юридическите факултети, но очевидно, че... мярата, понякога, в юридическата образованост на възпитаниците на различните факултети може да се окаже различна. Няма национална мяра. Когато беше един факултет, нещата бяха ясни. Просто, те се познаваха хората. Сега вече какво стана? Аз все още се радвам на успяващите адвокати, които държат високо летвата. Дано съумеят да създадат и следовници.

Радвам се за адвокатурата и за това, което се случи сега с последното изменение на Конституцията от 2015 г. – новата ал. 4 на чл. 150. Председателката на Висшия адвокатски съвет Ралица Негенцова ме направи съпричастна към това изменение. Тя е възпитаничка на ЮФ на Софийския университет. Нещо повече, когато бях председател на Централна изборителна комисия, тя беше говорител на комисията. Не само при мен, тя беше много добър и дългосрочен “изборджия” в качеството си на говорител. Така че тя ме покани за съдействие във връзка с тази промяна на Конституцията и правото на Висшия адвокатски съвет да иска произнасяне за конституционосъобразност на закон, приет от Народното събрание, който противоречи на Конституцията и то не въобще, а поради това, че с него се нарушават права и свободи на гражданите. Много съм щастлива, че адвокатите имат и тази нова функция. Дано Висшият адвокатски съвет и адвокатурата осмислят тази нова възможност. Защото не става дума за защита на отделния човек, а за атакуване пред Конституционния съд на юридическото основание, което създава възможност да бъдат засегнати права и законни интереси на отделния човек. Разбирате ли? Тука вече те са защитници на върховенството на Конституцията. Чрез защитата на върховенството на Конституцията те защитават и отделния човек. Така че това е много интересна нова

функция. Не бързам и не бих ги стимулирала да бързат да я реализират. Чакам ги да си намерят подхода. По този повод те ме поканиха във Висшия адвокатски съвет, посрещнаха ме с букет. Един стана и каза: “Проф. Начева, искам пак да съм ваш студент!” – “И аз искам, ама не може! Беше и свърши!” (*смях*). Така че се радвам на много добро отношение от страна на колегите-адвокати, но: много ми се иска, много ми се иска да се върне времето, когато адвокатите правеха името на съдиите. Не бива, не бива да се отнема по този начин от авторитета им. Те са на пиедестал. Вижте съдебните палати по целия свят – храмова архитектура. Винаги имат стълби. Качваш се горе и там се говори истината, само истината и единствено истината. Това всичкото са съзнателно търсени внушения. Човекът с тогата, това не е човекът от улицата, когото срещаш на пазара, че си купува домати. Там в залата, с тогата, той е човекът, който въздава справедливост. Тогата веднага задава друг статус. Тези неща, ако съумеят нашите хора да ги отстоят на онази висота, на която са били някога, и отношенията между самите адвокати, и отношенията между съдии и адвокати, общуването помежду им – това би било приказка. Защото в края на краищата всички сме жреци от храма на Темида. И вярваме, че все още правото е изкуство за справедливото и доброто. Все още. И въпреки всичко.

Разговора води Даниела Колева